

Reform'dan Teokratik Krallığa: Michael Servetus Davası Üzerinden Yeni Bir John Calvin Okuması*

Araştırma makalesi • *Research article*

Talha FORTACI**

Atf/©: Fortacı, Talha (2023). Reform'dan Teokratik Krallığa: Michael Servetus Davası Üzerinden Yeni Bir John Calvin Okuması, Milel ve Nihal, 20 (1), 23-55.

Öz: Hıristiyanlıktaki Reform süreci Katolik Kilisesi'ne karşı bir protestoyu temsil etmekte ve çoğu zaman dinî alanda düşünce özgürlüğü bağlamında değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, Reform hareketlerine önderlik eden bazı Protestan liderlerin kimi zaman "dinî alanda özgürlük" ve "yalnızca iman" gibi mottolara aykırı tutumlar sergilemiş olmaları bir ironi olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Michael Servetus'un (1509-1553) Hıristiyanlık hakkındaki görüşlerine en yüksek sesli tepkiyi veren John Calvin (1509-1564) olmuştur ve aleyhte yürüttüğü faaliyetler sebebiyle Servetus 1553'te Cenevre'de yargılanmış ve diri diri yakılarak öldürülmüştür. Bu makale, özellikle teslis karşıtı düşünceleriyle bilinen Michael Servetus'un infaz edilmesiyle sonuçlanan davada Cenevre'deki Protestan lider John Calvin'in rolünü tartışmaktadır. Zira Katolik Kilisesi'ne eleştirileri ile varlık bulmuş bir hareketin öncülerinden olan Calvin'in farklı seslere nasıl bir yaklaşım sergilediğinin tespit edilmesi önemlidir. Bu doğrultuda, makalede önce Servetus'un Hıristiyanlık anlayışı

* Bu makale, 5 Ekim 2022 tarihinde tamamladığımız "Tevhitçi Bir Hristiyan Olarak Michael Servetus ve Hıristiyanlık Anlayışı" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak üretilmiştir.

** Ar. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Diller Tarihi Anabilim Dalı / Res. Asst. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University Faculty of Islamic Sciences, Department of History of Religions [talhaforta@gmail.com], ORCID: 0000-0002-6539-9302.

ele alınmış, akabinde yargılandığı davada John Calvin'in nasıl bir etkisinin olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Reform, Protestanlık, Michael Servetus, John Calvin.

From the Reformation to the Theocratic Kingdom: A New Reading of John Calvin through the Case of Michael Servetus

Citation/©: Fortacı, Talha (2023). From the Reformation to the Theocratic Kingdom: A New Reading of John Calvin through the Case of Michael Servetus, *Milel ve Nihal*, 20 (1), 23-55.

Abstract: The reform process in Christianity is a protest against the Catholic Church and is often seen in the context of freedom of thought in the religious sphere. However, it is ironic that some of the Protestant leaders who led the Reformation movements sometimes displayed attitudes that contradicted slogans such as "religious freedom" and "Sola Fide". For example, John Calvin (1509-1564) was the most vocal opponent of Michael Servetus's (1509-1553) views on Christianity, and Servetus was tried and burned alive in Geneva in 1553 for his activities against Calvin. This article specifically discusses the role of the Protestant leader John Calvin in Geneva in the case that led to the execution of Michael Servetus, who was known for his anti-Trinitarian views. It is crucial to see how a movement that emerged with its criticism against the Catholic Church approached different voices. In this respect, in this study first Servetus's understanding of Christianity was covered, and then how an impact John Calvin had on his trial was discussed.

Keywords: Christianity, Reformation, Protestantism, Michael Servetus, John Calvin.

Giriş

Hıristiyanlık tarihinde toplumsal olarak önemli kırılmaların yaşandığı safhalardan biri reformasyon sürecidir.¹ Bu dönem, Hıristiyanlığın önemli gelişmeler yaşadığı ve Katolik Kilisesi'nin doktrinal bağlamda çeşitli sorgulamaların muhatabı olduğu bir zaman dilimini ifade etmektedir.² Reform hareketinin özünü oluşturan teolojik tartışmaların temelinde Papa'nın yanılmazlığına dair inancın zayıf-

¹ Jacqueline Russ, *Avrupa Düşüncesinin Serüveni*, çev. Özcan Doğan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2019), 134-138.

² Alister E. McGrath, *Historical Theology* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2013), 125-135.

laması ve endüljans uygulamalarının reddi gibi konular bulunmaktadır.³ Bu sorunlar, Hıristiyanlık içerisinde farklı dinî anlayışların ve yeni mezheplerin temayüz etmesine zemin hazırlamıştır. Reform sürecinin başlangıcında ise Martin Luther (1483-1546) ve onun kiliseye karşı başlattığı protesto vardır. Luther'in kiliseye yaptığı eleştiriler toplumda bir karşılık bulunca hiç beklenmeyen büyüklükte tepki hareketleri Kilise'nin zor zamanlar yaşamasına sebep olmuştur. Bununla birlikte, başlangıçta Kilise dogmatizmine karşı sadece Kitâb-ı Mukaddes'in Hristiyanların hayatları ve inanç esasları için bir temel teşkil edebileceğini, insanın kurtuluşunun amellerine veya Kilise'ye değil, sadece Tanrı'ya ve Mesîh'e olan imanına bağlı olduğunu savunan Luther, Calvin ve Zwingli gibi reformcuların liderlik ettiği inanç hareketleri kısa sürede kendi dinsel tabularını oluşturmuş ve kendilerinden farklı düşünen kişi ya da toplulukları görmezden gelen, hatta onlara yaşam hakkı tanımayan bir yapıya bürünmüştür.⁴

Katolik Kilisesi'nin otoritesine karşı çıkan ve pek çok konuda kiliseyi eleştiren Protestan liderler, konu kendilerinden farklı düşünen "diğerlerine" gelince tıpkı Katolik Kilisesi'nin "ötekilere" takındığı tavrı sergilemişlerdir. Bu durumun en güzel örneklerinden biri de Michael Servetus ve John Calvin (1540-1549) arasında cereyan eden tartışmalardır. İspanyol hekim Michael Servetus (1509-1553) teslis doktrinini reddeden, tek Tanrı anlayışına sahip olan, bununla birlikte İsa Mesih'i yalnızca bir beşer olarak gören, Asli Günah anlayışını ve aynı zamanda çocuk vaftizini de kabul etmeyen reformist Hristiyanlardan biridir. Sahip olduğu bu görüşler dolayısıyla birçok Hristiyan grubun tepkisini çekmiş ve en önemlisi de Cenevre'de

³ Alister E. McGrath, *The Intellectual Origins of the European Reformation* (New Jersey: Blackwell Publishing, 1987), 88-103; Michael C. Legaspi, *The Death of Scripture and the Rise of Biblical Studies* (New York: Oxford University Press, 2010), viii.

⁴ Mirjam van Veen, "Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus' Death", *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*, ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 166-167; Mehmet Kalkan, *Socianizm'in Temel İnanç Sistemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2010), 12.

kendi teokratik krallığını ilan eden John Calvin'in nefretini kazanmıştır.⁵ Servetus, Calvin ile aralarında geçen teolojik meselelerin tartışılmasına yönelik mektuplaşma⁶ sürecinin sonucunda Calvin tarafından yakalanmış, kitaplarıyla birlikte Cenevre'nin ortasında Calvin ve Katolik Kilisesi iş birliğiyle diri diri yakıtılmıştır.⁷ 1553 yılında yaşanan bu elim olay Hristiyan Batı dünyasının tarihinde olumsuz bir sayfa olarak durmaktadır.

Bu makale, John Calvin'in Servetus'un infazına giden süreçte nasıl bir rolü olduğuna odaklanmaktadır. Servetus'un görüşleri ve muhatap olduğu hadiseler bugüne kadar *reformasyon* süreciyle alakalı tek yönlü yapılan tarih okumalarına farklı bir perspektiften bakmayı gerekli kılmaktadır. Nitekim Katolik Kilisesi'nin baskı ve zulümlerine isyan sebebiyle ortaya çıkan Protestan önderler, kendileri gücü ellerine aldıkları zaman farklı düşünce ve dinî yorumlara müsamaha etmemişler ve *zulüm* konusunda Katoliklerden hiç de geri kalmamışlardır.⁸ Araştırmanın en önemli hedefi, Katolik Kilisesi'nin otoriter tavrına muhalif olarak ortaya çıkan Protestanlığın farklı dinî düşüncelere hoşgörü bağlamında Katoliklerden çok farklı olmadığını John Calvin'in Servetus'a olan yaklaşımı üzerinden resmetmektir. Konuya zemin hazırlaması bakımından öncelikle Servetus'un Hristiyanlık hakkındaki düşünceleri üzerine özet malumat verilecektir. Ardından John Calvin'in Servetus'a yönelttiği bazı teolojik eleştiriler ele alınacak ve akabinde de Servetus'un yargılandığı davada John Calvin'in pozisyonu üzerinde durulacaktır. Bu vesileyle çalışmamızın konuyla ilgili Türkçe literatüre bir katkı sunmasını ümit ediyoruz.⁹

⁵ Lindberg, Calvin'in Cenevre'yi teokratik bir polis devletine dönüştürdüğü fikrinin hatalı olduğuna değinir. Bk. Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, çev. Özgür Umut Hofaşçı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014), 263. Fakat tarihsel gerçeklikler aksini göstermektedir.

⁶ Michael Servetus, *TLCC*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010).

⁷ William Hamilton Drummond, *The Life of Michael Servetus* (London: John Chapman Press, 1848), 143-144; Roland Bainton, *Hunted Heretic* (Boston: Beacon Press, 1953), 1.

⁸ Frans Pieter van Stam, *The Servetus Case* (Genève: Droz, 2017), 255-260; Ephraim Emerton, "Calvin and Servetus", *Harvard Theological Review* 2, no. 2 (1909): 156-157.

⁹ Türkiye'de Protestanlığın aslında sanılanın aksine dini alanda özgürlüğü temsil eden bir hareket olmadığını ifade eden ve "Protestan Teokrasisi" tabirini ilk kullanan araştırmacılardan biri Prof. Dr. Mustafa Bıyık hocamızdır. Konuyla ilgili

1. Michael Servetus'un Hristiyan Teolojisi ile İlgili Görüşleri

Michael Servetus İspanya'da Katolik bir ailenin çocuğu olarak doğmuş ve bir Katolik olarak yetişmiştir.¹⁰ Okuma yazmaya dair ilk eğitimini babasından alan Servetus daha sonra ilahiyat eğitimi almak için bir müddet Montearagón Manastır'ında kalmış¹¹ ve 1520 yılında Zaragoza Üniversitesi'ne girmiştir.¹² O, bu üniversitede başta sanat olmak üzere doğa felsefesi, ahlak felsefesi, mantık, metafizik ve bazen de astronomi eğitimi almıştır.¹³ Servetus burada Latince, Yunanca, İbranice ve Arapçayı kısa sürede öğrenmiş ve dil konusundaki hâkimiyeti nedeniyle 1525'te İmparator V. Charles'in başrahiplerinden Quintana'ya sekreter olarak atanmıştır.¹⁴

detaylı okuma için bk. Mustafa Bıyık, "Katolik Tiranlığından Protestan Teokrasisine: John Calvin ve Cenevre Modeli", *Dini Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2005), 41-62. Yine Reform hareketi ve Protestanlık ile ilgili önemli bir okuma için bk. Hakan Olgun, *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006).

¹⁰ Roland Bainton, *Hunted Heretic* (Boston: Beacon Press, 1953), 2; Robert Willis, *Servetus and Calvin* (London: Henry S. King & Co, 1877), 5; Mark. W. Harris, *Historical Dictionary of Unitarian Universalism* (Lanham, Md.: The Scarecrow Press, 2004), 425-426.

¹¹ Robert Wallace, *Antitrinitarian Biography* (London: Whitfield, 1850), 1/420; Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism* (Boston: Beacon Press, 1945), 1/64; Peter Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", *JUUH* 37 (2014 2013): 43.

¹² Miguel González Ancín, "Miguel Servet: Su Educaci6n Y Los M6dicos Con Los Que Convivi6 A Trav6s De Nuevos Documentos", *Revista de la Reial Acad6mia de Medicina de Catalunya* 33, no. 1 (2018): 30-31; Carl Theophilus Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings* (Philadelphia: Lippincott Company, 1910), 12-13; Willis, *Servetus and Calvin*, 7-8.

¹³ Ancín, "Miguel Servet: Su Educaci6n Y Los M6dicos Con Los Que Convivi6 A Trav6s De Nuevos Documentos", 31.

¹⁴ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 12-13; John F. Fulton, *Michael Servetus* (New York: Herbert Reichner, 1953), 26; Hughes, "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought", 55-56; Ephraim Emerton, "Calvin and Servetus", *Harvard Theological Review* 2, no. 2 (1909): 142. Odher, 17 yaşındayken Quintana'ya sekreter olarak atandığını kaydetmiş fakat Drummond atandığında 19 yaşında olduğunu belirtmiştir. Bu farklılık, yazarların Servetus'un doğum tarihiyle alakalı aynı fikirde olmayışlarından ileri gelmiştir. Bk. William Hamilton Drummond, *The Life of Michael Servetus* (London: John Chapman Press, 1848), 3.

Babası hukuk okumasını istediği için onu 1528’de Fransa’nın Toulouse Üniversitesi’ne göndermiştir.¹⁵ Zira Toulouse bu alanda önde gelen bir yerdir ve Avrupa’nın en iyilerinden biri olarak bilinmektedir. Ayrıca söz konusu dönemde Zaragoza ya da Barselona’ya kıyasla Rönesans’ın sorgulayıcı ruhunun orada daha canlı olduğu ifade edilir. Servetus orada zamanının büyük bir bölümünü hukuk araştırmalarına ve kutsal metinleri incelemeye ayırmıştır. Buradaki Kutsal Kitap incelemeleri ona ciddi derinlik kazandırmış ve Roma Katolik doktrinleri ile kutsal metinlerin muhtevası arasında çelişen pek çok konu olduğunu keşfetmesini sağlamıştır.¹⁶ Ayrıca Protestan reformunun da bazı doktrinlerinin kutsal metne dayalı kanıtlardan mahrum olduğunu görmüştür.¹⁷ Hayatında bir dönüm noktası yaşayan Servetus, bu andan itibaren kendi bakış açısına göre geleneksel inancı reddederek tamamen Kutsal Kitap’ın doktrinlerini nazarı itibara almak gerektiği kanaatine varmıştır.¹⁸

Servetus’un Hıristiyanlık anlayışına bakıldığında ilk başta dikkat edilmesi gereken husus onun teslis doktrinine kategorik olarak temelden karşı olduğudur. O, ilk eserine (*De Trinitatis Erroribus Libri Septem* 1531) İsa Mesih’in bir hipostaz değil, bir insan olduğunu ve bunun hem ilk dönem kilise Babaları hem de Kutsal Yazılar tarafından açıkça vurgulandığını söyleyerek başlar ve geleneğe karşı farklı bir savunma mekanizması geliştirmiş olur.¹⁹ Servetus’un teolojisinde Mesih, mucizevi bir şekilde doğan Tanrı’nın oğludur. Bir hipostaz değil, gerçek bir oğuldur. Kutsal Ruhun ayrı bir Tanrı olarak tesis edilişi de büyük bir hatadır. Kutsal metinlerde buna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kutsal Kitap’ta Baba’dan bahsedilmektedir, Oğul’dan bahsedilmektedir hatta Kutsal Ruh’tan da

¹⁵ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3; Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 13; Charles D. O’Malley, “The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician”, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 8/4 (1953), 379; Willis, *Servetus and Calvin*, 10; Fulton, *Michael Servetus*, 26.

¹⁶ Wilbur, *A History of Unitarianism*, 1/65-66.

¹⁷ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 3-4; O’Malley, “The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician”, 379; Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 13; “Servetus, Michael (1511–1553)”, *Biographical Encyclopedia of Scientists*, ed. John Daintith (Florida: CRC Press, 2009), 688-689; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/420-421.

¹⁸ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 13; Bainton, *Hunted Heretic*, 29-46.

¹⁹ Michael Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, çev. Earl Morse Wilbur (London: Wipf & Stock Pub, 2013), 3.

bahsedilmektedir ancak mevcut haliyle var olan kurumsal teslis doktrinini destekleyecek formatta herhangi bir ima yoktur.²⁰ Bu bakımdan teslis ne mantıkla bağdaştırılabilir ne de Kutsal Kitap'la temellendirilebilir bir doktrindir.²¹ Onun önemli açıklamalarından biri şöyledir:

Tanrı'da üç cevher veya hipostaz (hypostases) olduğunu iddia edenler aslında tabiat olarak da üç eşit Tanrı olduğunu söylemektedirler. Çünkü bize üç ayrı ve farklı tözel şey öneriyorlar ve bu şeylerin her birinin (ya da dedikleri gibi hipostazların) Tanrı olduğu konusunda ısrar ediyorlar. Dolayısıyla bu durumda mutlak anlamda birbirine hem eşit ve hem de farklı üç Tanrı hâsıl olur. Mahiyet ve sayı bakımından farklı olan bu hipostazlar ayrı ayrı Tanrı'nın birer yüklemi olduklarında onların sayısı kadar da Tanrı ortaya çıkacaktır çünkü ne kadar yüklem varsa bir o kadar da özne olmak zorundadır. Bize her ne kadar bu anlayışın bir "tek Tanrı" düşüncesi olduğunu söyleseler de aslında ortada üç Tanrı anlayışının olduğu çok açıktır. Her keskin ve gerçek akıl, ibadet için yönlendirildiğimiz "üç ayrı şey" olduğunu görmek zorundadır. Ancak, her biri Tanrı olan bu üçlünün nasıl "bir" Tanrı yaptığını hiç kimse söyleyememiş veya öğretememiştir. Bu durum insanın aklında çözülemeyen bir şaşkınlık ve açıklanamayan bir karışıklık bırakır, üçte bir,

²⁰ Talha Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", *Oksident* 4, sy. 2 (2022): 182-183.

²¹ Michael Servetus, *TTT*, çev. Earl Morse Wilbur (London: Cambridge: Harvard University Press, 1932), 3,49-50,58; Michael Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007), 5-11; S.C. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", *The American Journal of Theology* 1/2 (1897), 452-453; María Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", *Reformation & Renaissance Review* 10, no. 1 (2008): 76-77. Bazı değerlendirmelere göre, Servetus'un teslise yönelik eleştirileri Hristiyan bakış açısına göre de kötü niyetli değildir. Onun tüm gayreti Mesih'e olan bağlılığından ve samimi dindarlığından ileri gelmektedir. Dolayısıyla herkesin Mesih'e bağlanması için mevcut doktrinleri eleştirmiş ve bunu düzeltmeye çalışmıştır. Bk. Goldstone Lawrence - Goldstone Nancy, *Out of the Flames* (New York: Broadway Books, 2002), 71-72.

birde üç... Bununla birlikte, eşit tabiatlı üç Tanrı'nın olduğunu söylemek en büyük küfür ve Tanrı'ya en büyük saygısızlıktır.²²

Servetus'a göre, Yahudilerin ve Müslümanların Hristiyan olmalarının önündeki en büyük engel teslistir. Teslis doktrinini izah etmek için kullanılan *hypostasis* (şahıs) ya da *ousia* (öz) gibi kavramların hiçbiri Kutsal Kitap'ta geçmemektedir. Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a olan Kutsal Kitap referansları, Tanrı'nın çeşitli suretlerine veya tezahürlerine işaret etmektedir.²³ Bu sebeple Servetus, Hristiyanlığa en büyük zararı teslis inancının verdiğini düşünür. Teslis inancı yüzünden sayısız kötülük ve sapkınlık hâsıl olmuş ve Kiliseyi içinden çıkılmaz mantıksız doktrinlerle doldurmuştur. Bu "saçmalıklar" yüzünden Hristiyan inancı Yahudi ve Müslümanlar için bir alay konusu olmuştur.²⁴ Konuyla ilgili şu ifadeleri dikkat çekicidir:

Lütfen bana söyler misin, hangi Türk, İskit, ya da barbar, bu kelime oyunlarını ve kavram kargaşalarını onlara söylediğimde kakhaha atmadan durabilir? Ayrıca, her şeyden daha üzücü olan şey bu teslis geleneğidir. Ah kader! Müslümanlar için ne kadar da elverişli bir alay sebebi olduğunu yalnızca Tanrı bilir. Yahudiler de bu hayal mahsulü tasavvurdan tiksiniyor ve bir küfür olarak gördükleri teslis hakkındaki aptallığımızla dalga geçiyorlar. Ayrıca onun (teslisteki Mesih'in) yasada vaat edilen Mesih olduğuna da inanmıyorlar. Eğer olağanüstü bir inancı algılamaları gerekiyorsa sadece Müslümanlar ve Yahudiler değil, yaban hayvanları bile

²² Allwoerden Heinrich Von - Mosheim Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti* (Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728), 131. Servetus'un Cenevre'deki duruşmasından önceki bir konuşması.

²³ Martin I. Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", *The Dictionary of Historical Theology*, ed. Trevor A. Hart (Milton Keynes: Paternoster Press, 2000), 521; Udo Thiel, *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*, ed. Daniel Garber - Michael Ayers (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 1/872; Bainton, *Hunted Heretic*, 8-9. Timothy George, Calvin'in de ousia, hypostases, persona ve hatta trinitas gibi kelimelerin Kutsal Kitap'a dayanmayan terimler olduğunun gayet net farkında olduğunu belirtir fakat Calvin yine de teslisi savunmuş ve teslis karşıtlarına şiddetle karşı çıkmıştır. Bk. Timothy George, *Reformcuların Teolojileri*, çev. İbrahim Elbeyli (İstanbul: Haberci, 2019), 316-317. Ayrıca, Servetus'un teslis ile ilgili 'tezahürler' tasavvuru son dönemlerde farklı isimler tarafından da zikredilmeye başlayan bir yaklaşımdır. Bir örnek için Bk. Frithjof Schuon, *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*, çev. Gustavo Polis - Deborah Lambert (Bloomington: World Wisdom Books, 1981), 37.

²⁴ Servetus, *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*, 66-67.

bizimle alay edebilir, Rabb'in tüm eserleri tek bir tanrıyı kut-
sasın.²⁵

Servetus, tesliste yer alan üç şahsı/uknumu iblisin bir silüetine, üç başlı bir *Kerberos*'a²⁶, korkunç bir canavara ve insanoğlunu gerçek Mesih'in bilgisinden uzaklaştırmak adına şeytanın insanların zihinlerini kurcalamak için tasarladığı bir oyuna benzeterek sarkastik bir tavır benimser.²⁷ Kiliseyi baştan aşağı yozlaştıran ve onu gerçek temelinden uzaklaştıran da Baba ve Oğul'un eş-tözsel olup olmadığına ilişkin metafizik Yunan spekülasyonlarının Hristiyanlığa girişidir.²⁸ Ona göre ilahi doğadaki şahısların birliği anlayışı Kutsal Kitap ile çelişkili ve karmaşık bir icattır. Bu açıklamalar birden fazla Tanrı'yı değil, yalnızca Tanrı kelimesinin farklı kullanımlarını ima eder ve Kutsal Kitap açıkça Tanrı ve Mesih'i ayrı varlıklar olarak gösterir.²⁹ Kutsal Kitap'ın çeşitli pasajları Kutsal Ruh'un ayrı bir tanrısal varlık olmadığını; bilakis Tanrı'nın kendisinin bir faaliyeti olduğunu gösterir. Skolastik ilahiyatçıların ileri sürdüğü argümanlar Kutsal Yazılarda belirtilmeyen temellere dayanmaktadır. Kutsal Kitap'ın ifadeleri tamamen saf ve yalın anlamıyla anlaşılmalıdır ki böyle bir okuma yapıldığında Eski ve Yeni Ahit'in açıkça bir Tanrı'yı (Baba) ve bir Mesih'i (Oğul) öğrettiği görülür. Eski Ahit tekrar tekrar tek Tanrı'ya vurgu yapar. Geleneği körü körüne takip eden birtakım ilahiyatçılar ise anlamadıkları kavramlar hakkında tartışarak bazı kavramları Kutsal Kitap'a tamamen aykırı bir anlamda/şekilde kullanırlar.³⁰

²⁵ Servetus, *TTT*, 66-67.

²⁶ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 166; Matteo Gribaldi, *Declarationis Jesu Christi Filii Dei*, çev. Peter Hughes - Peter Zerner (New York: Blackstone & Michael Servetus Institute, 2010), 5; Walter Nigg, *The Heretics*, çev. Richard Winston - Clara Winston (New York: Alfred A. Knopf., 1962), 324-325. Yunan mitolojisinde ölümlerin bulunduğu yeraltının kapısında bekçilik yapan Hades'in üç başlı köpeğidir. Kerberos, kuyruğu bir yılan olan ve sırtında sayısız yılanbaşı bulunan ve ısırıkları zehirli bir köpektir. Görevi dirilerin içeriye girmesini ve bir girenin bir daha dışarıya çıkmasını önlemektir. Bk. Stephen P. Kershaw, *Yunan Mitolojisi Rehber Kitabı*, çev. Şefik Turan (Konya: Salon Yayınları, 2018), 203-205.

²⁷ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 30,87-88.

²⁸ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 68-69.

²⁹ Servetus, *TTT*, 4.

³⁰ Servetus, *TTT*, 5; Jerome Friedman, "The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy", *The Sixteenth Century Journal* 7, no. 1 (1976): 76-77.

Servetus, tüm Hristiyan dünyasının yanlış bir Tanrı kavramını kabul ettiğini ve teslis taraftarı olan teologların teslisi bazı Latince kavramların filolojik açıklamalarına dayanarak rasyonelleştirmeye çalıştığını düşünür. Üç Hypostasis, üç şahıs (person) ya da üç töz mutlak surette üç farklı Tanrı ortaya çıkarır ki bu da açık bir biçimde politeizmdir.³¹ Servetus, tüm enerjisini Tanrı'nın doğasını aşamalı vahiy anlayışı perspektifinden anlamaya harcar fakat teslisin bir başka yönünü ilgilendiren soteriolojik temelli problemlerle çok az ilgilenir.³² Onun teslisi reddedişi en nihayetinde iki temele dayanır: İlki Tanrı'nın doğasının üçlü bir alt bölünmeye izin vermediğidir. İkincisi, insanın kurtuluşu bağlamında bu tarz geleneksel bir formülasyona ihtiyaç yoktur; çünkü Mesih insanoğlunu bir fideyle kurtarmamış bilakis onu tanrıda bütünleştirmiştir.³³

Servetus'u geleneksel Hıristiyanlıktan ayıran tek nokta teslis hakkındaki düşünceleri değildir. O, yine Hristiyanlığın önemli bir unsuru olan Asli Günah öğretisini ve ayrıca çocuk vaftizini de reddetmektedir. Servetus'a göre Asli Günahın insan kişiliği üzerinde herhangi bir etkisi yoktur dolayısıyla kurtuluş konusu da geleneğin öğrettiği şekilde anlaşılmalıdır. Âdem günah işlemiş ve dünyaya kötülüğü getirmiş olabilir ancak bu, insanoğlunun Âdem'in günahını miras aldığı veya herhangi bir şekilde suçlu olduğu anlamına gelmez. Bir bebek masum olarak doğduğuna ve iyi ile kötü arasındaki farkları kavrayamadığına göre lanetlenmiş de olamaz. Kötülerin günahlarını bile karşılıksız ortadan kaldıran merhametli

Servetus'un teslis doktrinini reddetmediğini, onun yalnızca felsefeden devşirilip Hristiyanlığa dahil edilen kavramlara karşı olduğunu ve özellikle İznik formülasyonunun yanlışlarını düzeltme niyetinde olduğunu ifade eden yaklaşımlar da vardır. Fakat bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir zira doğrudan Servetus'un kaynaklarına müracaat ettikleri şüphelidir. Diğer taraftan, Servetus'un teolojisini tanımlayan en doğru kavramın 'teslis karşıtı' olmadığı fakat onun esasen 'geleneksel doktrin karşıtı' olarak tanımlanabileceği yorumunu yapan araştırmacılar da bulunmaktadır. Bk. George Huntston Williams, *The Radical Reformation* (Philadelphia: Westminster, 1962), 57-58. Peter Hughes, "The Face of God: The Christology of Michael Servetus", *JUUH* 40 (2017 2016): 23-24.

³¹ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 41-42.

³² Jerome Friedman, *Michael Servetus: The Theology of Optimism* (University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971), 211.

³³ Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 340-341.

Tanrı'nın hiçbir kötülük eylemi yapmamış olanları bu şekilde haksız yere cezalandırması mümkün değildir.³⁴ Bu açıklamalardan anlaşılmaktadır ki Servetus'a göre insan doğası bakımından iyi ve temizdir. Onun insan doğası hakkındaki bu düşünceleri Asli Günah öğretisini niçin reddettiğine dair önemli ipuçları olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. John Calvin'in Servetus'a Yönelik Eleştirileri

Servetus'un yaşadığı dönem dikkate alındığında Hıristiyanlık dünyasında zamanın en önemli gelişmesi Reform sürecidir. *Reform* ve *reformasyon* terimleri Latince "bir şeyi yeniden şekillendirme" manasına gelen *reformare* ve *reformatio* kelimelerinden türemiştir. Reform, özel bir kavram olarak 16. yüzyılda Kutsal Kitap'ı referans almak suretiyle Hıristiyanlığın özüne döndürülmesi gerektiğini savunan hareketi ifade etmektedir.³⁵ 16. yüzyıldan itibaren Almanya, İsviçre, Fransa, İngiltere, Macaristan ve Çekoslovakya gibi Avrupa'nın batısı ile doğusu arasında çeşitli ülkelerde yaygınlaşan bu dinî hareket, tarihte *Reform Hareketi* ismiyle anılmaktadır. Burada bahsi geçen "reform" kavramıyla Avrupa'nın büyük bir bölümünü papalığın esaretinden kurtaran ve Protestanlığın ortaya çıkmasına yol açan dinî hareket kastedilmektedir.³⁶ Bu sürecin hâkim teolojik tartışmaları kader, özgür irade ve vaftiz gibi konular etrafında şekillenmiştir. Teslis ise bağımsız bir konu olarak dönemin tartışma konuları arasında değildir.³⁷

Servetus teslis ile ilgili eleştirel düşüncelerini yansıttığı ilk eseri *Trinitatis Erroribus Libri Septem*'i (Teslisin Yanlışları Üzerine Yedi Kitap) yayınladığında zamanın önemli reformcuları tarafından ciddi

³⁴ Michael Servetus, *Treatise on Faith and Justice of Christ's Kingdom by Michael Servetus*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2008), 3-4,11-13. Servetus'un Asli Günah ile ilgili bu yaklaşımı Pelagius'un düşüncelerine oldukça yakındır çünkü o da Âdem'in işlediği günahın sadece kendisini bağlayıp diğer insanlara sirayet etmediğini savunmuştur. Pelagius da başkasının işlediği bir suçtan dolayı günahkâr kabul edilmenin adil bir Tanrı'ya atfedilemeyeceğini ifade etmiştir. Pelagius ve düşüncesi ile ilgili detaylı malumat için bk. Dursun Ali Aykıt, "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010): 175-196.

³⁵ Jacques Waardenburg, "Reform", *DİA* (İstanbul, 2007), 34/530; Alister E. McGrath, *Historical Theology* (New Jersey: Wiley-Blackwell, 2013), 125-126.

³⁶ Hakan Olgun, *Luther ve Reformu: Katolisizm'i Protesto* (Ankara: Fecr Yayınları, 2001), 11.

³⁷ Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 198-199.

tepkiler almıştır. Söz konusu tepkiler, onun eserlerinin zamanın önemli teologları tarafından okunduğunu kanıtlamaktadır. Başlarda çoğunlukla geleneksel kabulü savunma refleksiyle yapılmış bazı eleştirilere de rastlanmaktadır. Martin Luther'in (ö. 1546) arkadaşlarından Philip Melanchthon'un (ö. 1560) metni okuduğunun ve ilgili konularla alakalı gelecekte büyük tartışmaların yapılacağını öngördüğünün aktarılması bu duruma örnek olarak verilebilir.³⁸

Servetus'un düşünceleri zamanla daha bilinir olmaya başlayınca hem Katolik Kilisesi taraftarları hem de Protestanlar ciddi şekilde rahatsız olmuşlardır. Nitekim Heinrich Bullinger (ö. 1575), Johannes Oecolampadius (ö. 1531) ve Huldrych Zwingli'nin (ö. 1531) Servetus hakkında bir toplantı düzenleyerek onun dinî meselelerde aykırı davranması, inatçılığı ve teolojik konularda düştüğü hataların çok fazla yaygınlaşabileceği tehlikesi gibi hususları tartıştıkları bilinmektedir.³⁹ Toplantıda Zwingli, Servetus'u hatalarından vazgeçirmek için her türlü çabanın sarf edilmesi gerektiğini söyleyerek sağlıklı bir argümanla onu "hakikate kavuşturmanın" önemi üzerinde durmuş, Oecolampadius ise bunu denediğini fakat Servetus'un son derece mağrur, cüretkâr ve inatçı biri olduğu için tüm söylediklerinin ona karşı hiçbir şey ifade etmediğini dile getirmiştir. Onun için Servetus vakası patolojik bir durumdur.⁴⁰ Yine dönemin önemli isimlerinden Martin Bucer'in (ö. 1551) Servetus için *bağırsaklarının sökülüp paramparça edilmesi* gerektiği şeklinde ifadeleri olduğu kaydedilmiştir.⁴¹

Servetus'un düşüncelerini kendi döneminde akademik bir çerçevede eleştiren ilk isim John Calvin'dir. Servetus, son eseri *Christianismi Restitutio*'nun (Hristiyanlığın Yeniden İnşası) bazı

³⁸ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 14; Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 199.

³⁹ Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 4; Jeff Fisher, "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair", *Reformation & Renaissance Review* 20, no. 1 (2018): 39; Joao Chaves, "The Servetus Challenge: Eisegesis and the Problematic of Differing Chronologies of Ecclesiastical Corruption", *Journal of Reformed Theology* 10, no. 3 (2016): 201; Wilbur, *A History of Unitarianism*, 170.

⁴⁰ Willis, *Servetus and Calvin*, 33-34.

⁴¹ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 215; Drummond, *The Life of Michael Servetus*, 8; Stefan Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castello Calvin'e*, çev. Zehra Kurttekin (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2014), 105; Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 199.

bölümlerinin el yazmalarını kitap henüz yayınlamadan önce Calvin'e göndermiştir. Onun Calvin'e 1546'da kendi teolojik görüşlerini içeren bir mektup gönderdiği de bilinmektedir.⁴² Calvin'in bahsi geçen mektuba ilk tepkisi, "yolunu kaybetmiş bir kimseye *hakikati gösterme*" ve kilise lideri olarak "sürüden ayrılanları yeniden sürüye döndürme" içgüdüleriyle verilmiş bir telkin olmuş ve kendi penceresinden Servetus'a yanlışlarını göstermeye çalışmıştır. Yine de bu *günahkâr* tezler ve Servetus'un düşüncelerini dile getirirken benimsediği *kibirli* üslup Calvin'i öfkelenmiştir.⁴³ Servetus'un Hristiyanlığa dair görüşlerini niçin Calvin'e gönderdiği ve onun onayını beklediği sorusu akla gelebilir ancak Servetus sadece Calvin ile değil farklı reformcularla da bu konuları tartışmıştır. Calvin'e düşüncelerini açmasının en önemli sebebi, görüşlerinin kabul edilebilir olduğuna dair inancıdır ve iyi niyetli bir yaklaşımla Calvin'in de böyle düşüneceğini zannetmesidir.

Calvin ve Servetus arasında bir süre mektuplaşma trafiği yaşanmış, ardından bu durumu çok sürdürmek istemeyen Calvin onu *Institutes of the Christian Religion* (1535) isimli eserine yönlendirmiştir. Bunun üzerine Servetus, Kutsal Kitap'tan ve İznik öncesi Kilise Babalarından yaptığı referanslarla Calvin'in bu eserinde yer alan ve ona göre mantıksal olarak savunulması mümkün olmayan önermelerin niteliğini sayfa kenarlarına aldığı notlarla göstermeye çalışmış ve ilgili nüshayı Calvin'e göndermiştir.⁴⁴ Servetus'un İznik öncesi Kilise Babalarına yaptığı vurgu ise Calvin'i oldukça endişelendirmiştir. Zira bu, Cenevre Kilisesi'nin güvenilirliğine yönelik ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Dahası, Servetus'un tüm temellendirmelerinin büyük ölçüde Kutsal Kitap'a dayanması da bahsi geçen tehdidi

⁴² Michael Servetus, *Thirty Letters to Calvin, Preacher to the Genevans: And Sixty Signs of the Kingdom of the Antichrist and His Revelation Which Is Now at Hand*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010), 1-2.

⁴³ Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castello Calvin'e*, 107. Servetus'un Calvin ile din ve metafizik üzerine tartışarak aralarında bir fikir birliği sağlayabileceklerini veyahut karşılıklı yarar sağlayacaklarını düşünmüş olması muhtemeldir. Şayet gerçekten düşüncesi bu idiyse Calvin hakkındaki yargısında ne kadar büyük bir hata yaptığını kısa sürede anlayacaktır.

⁴⁴ Geoffrey M. Sill, "The Authorship of 'An Impartial History of Michael Servetus'", *The Papers of the Bibliographical Society of America* 87, no. 3 (1993): 304; Mark Mattison, "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism", *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1, no. 1 (1992 1991): 31.

artırıştır.⁴⁵ Calvin'in Servetus'a bakış açısını yansıtmaları bakımından bir arkadaşına gönderdiği mektup dikkat çekicidir. İlgili mektupta Calvin şunları yazmıştır:

Servetus bana şimdiye kadar duyulmamış ve muazzam olan bazı şeyler göreceğimi söyleyerek büyük saçmalıklar içeren birtakım mektuplar gönderdi. Kabul edersem buraya gelmeyi teklif ediyor ama ona herhangi bir taahhütte bulunmayacağım. Çünkü eğer gelirse ve nüfuzumu da kullanabilirsem, onun canlı olarak buradan uzaklaşmasına asla katlanmam.⁴⁶

Calvin'in Servetus'a yönelttiği en önemli eleştirisi, onun Oğul'u yaratılmış bir varlık olarak görmesidir.⁴⁷ Calvin ve diğer reformcuların bu konuda geleneksel teslis doktrinini benimsediği bilinmektedir. Dolayısıyla Calvin, Servetus'un "yaratılmış oğul" düşüncesini reddeder. Yine Calvin'in Servetus'un büyük bir hata yaptığını düşündüğü nokta Servetus'un şiddetle karşı çıktığı "Tanrı'daki üç şahıs" anlayışıdır. Daha önce de ifade edildiği üzere Servetus gelenekte var olan teslisteki "üç tözel şahıs" doktrinini kabul etmemektedir. Calvin, Servetus'un bu konuyu adaletsiz bir biçimde ele alarak "şahıs" kavramına haksız yere saldırdığını beyan eder.⁴⁸ Calvin, Servetus'un Logos hakkında söylediklerinin de büyük hatalar içerdiğini savunur. Ona göre Servetus, Logos'un ezeli ve ebediliğini ortadan kaldırmıştır ve Calvin bunun açıkça Tanrı'nın zâtında bir tür yenilik icat etmek olduğunu dile getirmektedir.⁴⁹

⁴⁵ Irena Backus, "Theological Relations: Calvin and the Church Fathers", çev. Gerrit W. Sheeres, *The Calvin Handbook*, ed. Herman J. Selderhuis (Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009), 133; Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 199-200.

⁴⁶ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 22; John Macdonell, *Tarihi Davalar*, çev. Mehmet Osman Dostel (İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1941), 175; "Servetus, Michael (1511-1553)", 2009, 688-689; William Barry, "John Calvin", *The Catholic Encyclopedia* (New York: The Encyclopedia Press, 1908), 3/197; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/432; Bainton, *Hunted Heretic*, 97; Emerton, "Calvin and Servetus", 152-153. Bazı araştırmacılar, Calvin ve Servetus arasında geçen tartışmaların kişisel bir teolojik rekabetten çok daha fazlasını temsil ettiğini düşünür ve bu iki figürde rönesans ve reform arasındaki gerilimlerin görülebileceği yorumlarını yaparlar. Bk. Chaves, "The Servetus Challenge", 198.

⁴⁷ Servetus, *Thirty Letters to Calvin, Preacher to the Genevans*, 1-2.

⁴⁸ John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, çev. Ford Lewis Battles (Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006), 122-123.

⁴⁹ Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, 130; Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 199-201.

Calvin, Servetus'un düşüncelerini tartışırken onun Arius ya da Sabellius'un müridi olabileceğine dair bir imada bulunmaktadır.⁵⁰ Esasen bu itham Servetus'un ölümünün ardından farklı kimseler tarafından da dile getirilmiş hatta bazen teolojisi *Modern Aryanizm* olarak sunulmuştur.⁵¹ Ancak Servetus'u bir Arian olarak nitelendirmek oldukça güçtür. Nitekim Servetus, Arius ve takipçilerinin görüşlerini kendi eserinde sert bir biçimde eleştirmektedir.⁵²

Servetus'un Arius veya Sabellius'tan etkilendiğini söyleyebilmek için buna dair bazı emarelerin olması gerekir. Arius'un kristolojisi incelendiğinde Oğul ile Baba Tanrı ilişkisini açıklarken her ikisinin de aynı eşitlikte olduğuna ve Oğul'un, Baba ile aynı özden (homoousios) olduğunun düşünülmesine karşı çıktığı aktarılır. Yine, Baba Tanrı'nın mutlaklığı, benzersizliği ve eşsizliği üzerinde durduğu ve Oğul'un ona tabi olduğunu kendi kendine var olmayıp Baba Tanrı sayesinde vücut bulduğu anlayışına sahip olduğu ifade edilir.⁵³ İlk izlenim olarak Servetus ve Arius'un hemen hemen aynı noktada konumlandığı düşünülebilir fakat Servetus'un enkarnasyondan sonra Oğul'un doğasına tanrısallığın girdiği düşüncesi hatırlandığında aradaki fark daha net anlaşılır. Daha önce de değinildiği üzere Servetus kategorik olarak bir teslis karşıtıdır fakat Oğul'un doğasını açıklarken onu tanrı-beşer kombinasyonu bir "karışım" olarak ifade etmesi Arius'un görüşleriyle uyumlu olmadığını göstermektedir. Ayrıca Servetus, Arius'un Oğul'un Baba'yla aynı özü taşımadığını ifade etmesini "çok aptalca bir görüş" olarak tanımlar ve Mesih'e hak ettiği değeri vermediğini söyleyerek onu eleştirir.⁵⁴

⁵⁰ Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, 127.

⁵¹ Elgin Mozer - Earle E. Cairns, *Wycliffe Biographical Dictionary of the Church* (Chicago: Moody Press, 1982), 366. Craig S. Harbison, "Counter-Reformation Iconography in Titian's Gloria", *The Art Bulletin* 49, no. 3 (1967): 244-246. E. Calvin Beisner, *God in Three Persons* (Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978), 17-18; Alfonso Maria de' Liguori, *The History of Heresies and Their Refutation*, çev. John T. Mullock (Dublin: James Duffy, 1857), 350-351; Goldstone Lawrence - Goldstone Nancy, *Out of The Flames* (New York: Broadway Books, 2002), 68; Hans J. Hillerbrand, *A New History of Christianity* (Nashville: Abingdon Press, 2012), 314.

⁵² Servetus, *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Resitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*, 30.

⁵³ Turhan Kaçar, "Ebioniteler' den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44, sy. 2 (2003): 201-202.

⁵⁴ Servetus, *TTT*, 22.

Esasen Servetus'un teolojisi Sabellius'un yaklaşımına daha yakındır. Modalist Monarşyanizm olarak da bilinen Sabellian akımın teolojisine bakıldığında en önemli kabulün İsa'nın Tanrı'nın tezahür biçimlerinden biri olarak tanımlanmasıdır. Sabellius'a göre, Tanrı kendisini bazen Baba, bazen Oğul, bazen de Kutsal Ruh olarak tezahür ettirir fakat bu tezahür biçimlerinin ayrı tanrılar olmadığı vurgulanır. Bu unsurlardan her birinin münferit olarak Tanrılık vasfıyla dolu olduklarını düşünmek söz konusu değildir. Sabellius'un teslisi izah edişinde Baba ile Oğul şeklinde iki ayrı varlığa atıfta bulunmanın imkânı yoktur. Yaratma olayında, Tanrı'nın yaratılışta kendini göstermesi anlamında kelam formuna girmiş, enkarnasyonda kurtarıcı olarak Oğul olmuş, Kilisenin rehberliği ve kutsama görevleri için de Kutsal Ruh olmuştur.⁵⁵ Servetus da aynı Sabellius gibi teslis unsurları için "tezahür" kavramını kullanır. Yukarıda da izah edildiği üzere Servetus, Oğul ve Kutsal Ruh'u Tanrı'nın birer tezahür biçimi olarak yorumlar ve bunlara ayrı tanrılık vasfı yüklemeyi. Tüm bunlarla birlikte Servetus'un Sabellius'la her konuda birebir aynı görüşe sahip olduklarını söylemek veya onun bir Sabellius taraftarı olduğu iddia etmek de güçtür. Servetus'un teolojik kurgusunu inşa ederken Sabellius'tan etkilendiğine işaret eden bir veri de bulunmamaktadır. Tüm bunlara ilave olarak, Mesih'in doğasıyla ilgili Modalist Monarşyan düşünmeden ayrıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Çünkü Modalist Monarşyanizme bakıldığında İsa'nın beşerî doğasının hiç vurgulanmadığı fakat Servetus'un onun hem ilahi hem de beşerî doğalarına atıf yaptığı görülmektedir.⁵⁶

3. Servetus Davasında John Calvin'in Rolü

Calvin, Servetus'un dinî düşüncelerinden dolayı ciddi şekilde rahatsız olmuş ve bir biçimde onu susturmak gerektiği konusunda diğer reformcularla anlaşmıştır. Ancak Servetus henüz Vienne'de (Fransa'nın bir bölgesi) yaşıyordu ve Calvin'in elinin ulaşabileceği bir yerde değildi. Bunun üzerine Calvin, o bölgenin dinî otoritesi olan Katolik Kardinal Tournon'a bu İspanyol hekimin bir "sapkın"

⁵⁵ Bilal Baş, "Monoteist Bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebi", *Divân* 9/2 (2002), 176; J.N.D. Kelly, *Early Christian Doctrines* (London: Adam&Charles Black Press, 1968), 115-123; K.R. Hagenbach, *Compendium of the History of Doctrines*, çev. Karl W. Buch (Edinburgh: T & T Clark, 1846), 1/262-266.

⁵⁶ Fortacı, "The Trinity in the Theology of Michael Servetus", 201-202.

olduğunu beyan eden bir mektup yazmış ve onun ortadan kaldırılması gereken tehlikeli biri olduğunu beyan etmiştir. Bununla birlikte, durumu fark eden zamanın Vienne Başpiskoposu Servetus'u bazı sebeplerden dolayı himaye etme kararı alarak onu yargılamaktan kurtarmıştır.⁵⁷ Bu aşamada, Katolik Kilisesi'nin otoritesini tanımayan bir Protestan liderin dinî konularda aynı fikirde olmadığı başka birini ortadan kaldırmak için Kilise ile iş birliğine girmiş olması gerçekten hayret vericidir. Calvin'in yaptığı girişimlerden habersiz olan Servetus, cüretkâr teolojik çalışmalarına sakin bir şekilde devam etti ve 1552'de ikinci büyük eseri olan *Christianismi Restitutio*'yu tamamladı ve bu hacimli kitabını üzerinde yazarının ismi olmadan⁵⁸ gizlice Vienne'de yayınladı. Kitabın yayınlanmasını müteakiben yazarının Servetus olduğunu anlayan Calvin'in dostlarından Guillaume de Trie, eserin bir kopyasını el altından Calvin'e gönderdi⁵⁹ ve Vienne'deki Katolik yetkililere de ihbarda bulundu. Çünkü kitap son derece tehlikeli fikirler ihtiva ediyordu.⁶⁰ Yetkililer bir plan yaptılar ve onu tuzağa düşürmek için bölge hapishanesindeki (daha sonra Servetus'un da tutuklanıp sorgulanacağı) bazı hasta mahkûmların tıbbi hizmete ihtiyaç duydukları bahanesiyle Servetus'u buraya gelmeye ikna ettiler.⁶¹

Servetus burada Engizisyon yetkilileri tarafından yakalandı ve uzun bir sorgulamaya tabi tutuldu. Özellikle Calvin'e gönderdiği

⁵⁷ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 22.

⁵⁸ Kitapta yazar ismi yoktu fakat sonuna M.S.V. şeklinde bir kod ilave edilmişti. Aslında bu Servetus'u ele veriyordu nitekim 'Michael Servetus Villanovus' kelimelerinin baş harflerini temsil etmekteydi. Bk. Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 112.

⁵⁹ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 173-174; Roland H. Bainton, "The Present State of Servetus Studies", *The Journal of Modern History* 4, no. 1 (1932): 79-80; Emerton, "Calvin and Servetus", 156.

⁶⁰ Katolik engizisyon yetkilileri burada Servetus'u sorguya çekmişler fakat onu himaye eden kişinin de yardımıyla herhangi bir kanıtı ulaşamamışlardır. Daha sonra bundan haberdar olan Calvin, engizisyonunda yargılanmasını sağlayacak belgeleri Kardinal de Tournon'a ve baş engizisyoncu Ory'e göndermiştir. Bu süreçte Calvin gibi bir Protestan liderin Katoliklerle iş birliğine girişmesi manidardır. Bk. Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/433-434; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 116-118; Willis, *Servetus and Calvin*, 246-250; Mirjam van Veen, "Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus' Death", *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*, ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer (Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017), 165-166.

⁶¹ Willis, *Servetus and Calvin*, 252-254.

mektuplarda yazdığı teolojik meseleler aleyhinde delil olarak sunuluyordu çünkü bunlar açıkça “sapkın” düşüncelerdi. Verdiği cevaplar da komisyonu tatmin etmekten uzaktı ve kendisine yöneltilen suçlardan beraat etmesi söz konusu bile değildi.⁶² Sorgulama esnasında *de Trinitatis Erroribus* kitabını yazan Michael Servetus ile aynı kişi olmadığını söylediği nakledilse de Odnher buna itiraz etti.⁶³ Sorgulamanın nihayetinde sapkın kitaplar yazmak, halkın huzurunu bozmak, krala karşı isyan ve sapkınlığı önleyen kurallara itaatsizlik gibi hususlardan suçlu bulunarak hapse atıldı ve ateşle ölüm cezasına çarptırıldı ancak Servetus 7 Nisan 1553'te arkadaşlarının yardımıyla Vienne'deki hapisshaneden kaçmayı başardı.⁶⁴

Servetus'un kaçışından haberdar olan yetkililer, kasabanın kapılarının kapatılmasını ve önümüzdeki zaman diliminde normalden daha dikkatli bir şekilde korunmasını emrederek yakalanması için her türlü önlemi aldılar. Trompet ve davullarla ilanlar yapıldı ve sadece kasabanın değil, çevre köylerin de neredeyse her evi kontrol edildi. Sığınmış olabileceği tüm yerler arandı ve Vienne'deki hesapları kontrol edildi. Parasının olup olmadığı şayet varsa çekip çekmediği yetkililere soruldu fakat buralarda herhangi bir varlığı bulunmuyordu. Kaldığı ev de tekrar tekrar arandı, arkada bıraktığı tüm eşyalar mahkemenin uhdesine alındı ve ev mühürlendi. Yapılan tüm tetkiklere rağmen Servetus bulunamadı.⁶⁵

Servetus Vienne'de artık engizisyon takibindeydi ve haliyle buradan uzaklaşması gerekiyordu. 1553 yılının temmuz ayında (bazı kaynaklarda 12 Ağustos olarak geçmektedir) John Calvin'in yaşa-

⁶² Willis, *Servetus and Calvin*, 261-263.

⁶³ Odnher, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 23.

⁶⁴ Odnher, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 24; Macdonell, *Tarihi Davalar*, 174; Carter Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, çev. Özgür Umud Hofaşçı (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014), 260; “Servetus, Michael (1511–1553)”, *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements*, ed. Jon Woronoff, vd., 99 (Lanham: The Scarecrow Press, 2010), 418; Fulton, *Michael Servetus*, 35; Henry Stebbing, *History of the Church of Christ* (London: W. Blackwood and Sons, 1842), 133-134. Bu hadiselerden önce Servetus Vienne'de Vibailly De la Cour isimli bir kişinin ağır sağlık sorunları olan bir kızını tedavi etmiş ve böylece Vibailly De la Cour ile aralarında bir ünsiyet oluşmuştu. Bazı tarihçiler Servetus'un hapisten kaçmasını sağlayan kişinin Vibailly De la Cour olduğunu aktartır. Bununla birlikte kaçışını kolaylaştıran en önemli etken, gardiyanın mahkûma bahçenin anahtarını vermiş olmasıdır. Bk. Willis, *Servetus and Calvin*, 265-266.

⁶⁵ Willis, *Servetus and Calvin*, 263-265.

dığı Cenevre'ye gitti. Pek çok Fransız Protestan'ın sığındığı bu "özgür" Cumhuriyette kendini güvende hissedeceğini düşünmüş olabileceği söylenmektedir. Fakat Calvin'in kendisinin peşinde olduğunu ve onu yakalamak için Katolik engizisyonu ile ortak hareket ettiğini pekâlâ bilmekteydi. Bunu bile bile niçin Cenevre'ye gittiği ise hâlâ bir muammadır. Ancak bazı araştırmacılar esasen Napoli'ye gitmek istediğini ve buraya giderken Cenevre'den geçmek zorunda kaldığını kaydetmiştir.⁶⁶ Bununla birlikte, yol güzergâhına bakıldığında Vienne'den Napoli'ye gitmek için güneye doğru yol alınması gerektiği görülür oysa Cenevre daha kuzeydedir. Cenevre'ye gidişiyile alakalı olarak kendini gerçekleştirme arzusunun onu buna yönelttiği söylenebilir. Bir ay boyunca burada bir handa kalmış ve hatta kamuya açık ibadetlere bile iştirak etmiştir. Bir gün Cenevre'nin hem dinî hem de seküler otoritesi konumunda olan Calvin'in St. Pierre'deki vaazına kendini gizlemek suretiyle iştirak etmiştir. Ancak Calvin onu bu sırada fark etmiş ve 13 ya da 14 Ağustos'ta tutuklanmasını sağlamıştır.⁶⁷

Bu aşamada Calvin'in onu hangi iddia ile tutuklattığı sorusu akıllara gelebilir nitekim dönemin Cenevre'sinde Katolik değil Cenevre'nin kendine özgü yasaları hakimdir. Tarihçiler Calvin'in bir plan yaptığını ve bir aracı kullanarak Servetus'a Cenevre yasalarında karşılığı olan birtakım suçlar isnat ettiğini kaydeder.⁶⁸ Servetus'un tutuklandığı ve ardından infaz kararının çıktığı ana kadar geçen yargılama süreci boyunca hukuk tekniği açısından pek çok illegal tutum sergilendiği bilinmektedir. Örneğin, zamanın Cenevre yasalarına göre tutuklanan kişi ile birlikte ona dava açan şahıs da hapse atılırdı. Dava sonuçlanuncaya kadar her ikisi de hapiste kalır, davanın neticesine göre ikisinden biri salıverilirdi. Bu durum, birinin haksız yere hapiste kalmaması için düşünülmüş bir yöntem olarak görülebilir. Servetus hakkında davacı olan Calvin'in hizmetkârı olarak bilinen Nicholas de la Fontaine idi ancak esas aktörün Calvin

⁶⁶ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 178; "Servetus, Michael (1511–1553)", 2009, 688; Chaves, "The Servetus Challenge", 202; Harris, *Historical Dictionary of Unitarian Universalism*, 426 (Stebbing, *History of the Church of Christ*, 1842, 134-135.).

⁶⁷ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 24; Barry, "John Calvin", 3/197; Fulton, *Michael Servetus*, 35; Arnold Huijgen, "The Challenge of Heresy: Servetus, Stancaró, and Castellio", *John Calvin in Context*, ed. R. Ward Holder (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 261.

⁶⁸ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 180-181.

olduğu bilinmekteydi ve zaten kendisi de bunu itiraf etmişti. Dolayısıyla Servetus'la birlikte Calvin'in de hapse girmesi gerekiyordu fakat öyle olmadı ve hapse Nicholas de la Fontaine girdi.⁶⁹ 14 Ağustos 1553'te Nicholas de la Fontaine, Calvin'in de yardımıyla 38 maddelik bir suçlama metni hazırlayarak mahkeme senatosuna iletti ve bunları Servetus'un cevaplamasını talep etti. İlginçtir ki suçlamaların çoğunluğu Calvin'e yapmış olduğu hakaretler ile ilgilidir. Servetus kendisine yöneltilen suçlamaları reddetse de altı yıl önce Calvin'e gönderdiği *Christianismi Restitutio*'nun el yazma nüshası aleyhinde delil olarak mahkemeye getirildi.⁷⁰

Tutuklanmasının hemen ardından sahip olduğu her şey (doksan yedi altın taç, bir altın zincir, bir dizi yüzük, değerli taşlar ve birtakım kıyafet) çalınan Servetus, hapisanede en alt sınıftaki suçlular için ayrılmış çok kötü bir zindana atıldı ve kendisine yöneltilen suçlamalardan haberdar edilmeden bir süre çürümeye terk edildi. Akabinde Calvin'in girişimleriyle Cenevre Kent Meclisi tarafından yargılanması kararı çıktı. Servetus aslında Cenevre makamlarının yargı yetkisi dâhilinde olan suçlardan herhangi birini işlememişti hatta Calvin dışında onu yargılayacak üyeler arasında kitaplarını okuyan dahi yoktu. Fakat Calvin'in şahitliği vardı, bu da onu yargılamak için yeterli bir sebepti. Zamanın şartları göz önünde bulundurulduğunda müelliflerin eserlerini çeşitli sebeplerden ötürü gizli gizli yayınladıkları ya da müstear isimler kullandıkları görülmekteydi. Örneğin gerçekte Hollanda'da basılmış bir kitap Paris'te basılmış gibi gösterilebilmekteydi. Yanlış ya da sahte isimlerle kitap yayınlamak çok yaygındı. Çünkü kötü niyetli kişiler kitaplara istedikleri ilaveleri yapabiliyor veya istedikleri bölümleri çıkartabiliyorlardı. Fakat *Christianismi Restitutio*'nun Servetus'a ait olduğunu Calvin'in şahitliği ortaya koymuştu.⁷¹ Buradan hareketle, çok açık bir biçimde ifade edilebilir ki Servetus Cenevre'de yargılanmayı gerektirecek herhangi bir suç işlememiştir. Cenevre'deki mahkemenin büyük ölçüde Calvin tarafından manipüle edildiği söylenebilir ve bu mahkeme esasen mizansen bir mahkemedir.

Bir müddet hücrelerinde kalan Servetus, yetkililere vaziyetinin perişanlığını belirten ve bir an önce yargılanması gerektiğini talep eden bir dilekçe yazmıştı:

⁶⁹ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/435; Willis, *Servetus and Calvin*, 305-306.

⁷⁰ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/435-436; Willis, *Servetus and Calvin*, 311-313.

⁷¹ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 225; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 122-123. Macdonell, *Tarihi Davalar*, 174-175..

En şerefli efendilerim! Alçakgönüllülükle bu büyük gecikmelere bir son vermenizi ve beni bu suçlamadan temize çıkarmanızı rica ediyorum. Calvin'in şaşırılmış bir durumda olduğunu ve aslında söyleyecek pek fazla bir şeyinin olmadığını da görmelisiniz. Sadece onun keyfi için bu hapiste çürüyeceğim. Bitler beni burada canlı canlı yiyor; pantolonlarım paçavralar içinde ve üstümü de hiç değiştiremedim. Sadece yırtık pırtık tek bir gömleğim var. Ayrıca bana bir avukat atanmasını talep ettim. Bu bana kendi ülkemde verilebilirdi fakat burada ben bir yabancıyım. Ülkenin kanunlarından ve geleneklerinden habersizim.⁷²

Servetus haftalarca cevap beklese de yargılama için olumlu bir yanıt alamadı ve tarafına sadece birkaç giysi gönderildi. Üç hafta sonra 10 Ekim 1553'te bir dilekçe daha kaleme aldı. Söz konusu dilekçede şu ifadeler yer almaktadır:

En şerefli efendilerim! Üç haftadır mahkeme yapılmasını talep ediyorum fakat herhangi bir cevap alamadım. Sizden adalet isteyen bir Türk'e göstermeyeceğiniz muameleyi bana gösteriyorsunuz. İsa Mesih'in sevgisi adına yalvarıyorum, size söylemem gereken önemli ve çok gerekli şeyler var. Ne istediğime gelince, şimdi her zamankinden daha kirliyim, lütfen! Temizlenmemi sağlamak için bir şeyler yapabilirsiniz fakat şu ana kadar hiçbir şey yapılmadı. Ayrıca soğuk, size yazmaktan utandığım başka sefaletler üreten karın ağrısı ve fitik nedeniyle bana çok işkence ediyor. İhtiyaçlarımı gidermek için bile konuşmadığım büyük bir zulüm yaşıyorum. Tanrı aşkına, efendilerim, bana acıyın. 10 Ekim 1553'te Cenevre'deki hapisanelerinizde yazıldı.⁷³

Bu dilekçeler Servetus'un nasıl umarsız bir durumda bırakıldığı ve Calvin'in ne kadar "insani" bir yaklaşım sergilediği hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Calvin tarafından Servetus'a yöneltilen suçlamalar arasında "ahlaksız bir yaşamı tercih ettiği için evlenmediği, Kur'an okuduğu ve bu nedenle gizli bir Müslüman olduğu, Almanya'daki kiliseleri [neredeyse tüm kopyalarına el konulan] ilk kitabıyla rahatsız ettiği ve böylece çok sayıda ruhu ebedî olarak yaraladığı, engizisyon mahkemesinden kaçtığı,

⁷² Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 25-26; Willis, *Servetus and Calvin*, 442-443.

⁷³ Mikel Iturbe Mach, *Miguel Servet: Los valores de un Hereje* (Zaragoza: Heraldos de Aragon, 2013), 65; Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 26-27; Willis, *Servetus and Calvin*, 454-455. Dilekçenin orijinal hali ekler kısmındadır.

telis unsurlarının her birinin ayrı birer Tanrı olduklarını inkar ederek küfre girdiği, John Calvin'e karşı uygunsuz ifadeler yazdığı, insan ruhunun ölümlü olduğunu savunduğu ve İsa Mesih'in bedeninin yalnızca dördüncü bölümünü Meryem Ana'dan aldığını ileri sürdüğü" gibi hususlar bulunuyordu.⁷⁴ Servetus bu suçlamaların çoğu için herhangi bir cevap vermeye gerek duymamıştır. Yine de son iki suçlamayı "korkunç ve berbat" olarak nitelendirip *Böyle bir şey söylemiş olsaydım kendimi ölüme layık görürdüm* dediği aktarılır.⁷⁵

Uzun bir sürenin sonunda nihayet Servetus için mahkeme vakti gelmiş ve yargılama başlamıştı. Meşakkatli duruşmalar esnasında işkence sehпасı ile tehdit edilse de Cenevrelî senatörlerden Vandel'in karşı çıkmasıyla bundan kurtuldu. Servetus mahkeme sürecince kendisine yapılan suçlamaları kişisel alandan teolojik düzleme çekmeye çalıştı ve Calvin'den kendisine itham ettiği teolojik suçların karşılığını Kutsal Kitap'tan getirmesini talep etti.⁷⁶ Mahkemeye şunları yazdı:

Şimdiye kadar büyük bir katılımcı oldu ve yeterince hezeyan da yaşadı! Fakat onlar "Görünmez Tek Oğul" için Kutsal yazılardaki hangi yerleri kendileri adına otorite kabul ediyorlar? Hiçbirine atıfta bulunamaz çünkü gerçekten de bununla ilgili gösterebilecekleri bir referans yoktur. Acaba bu kanıtlar, Kutsal yazıların farklı pasajları tarafından onaylanmayan hiçbir şeyi öğretmedikleriyle övünen İlahî Kelam'ın büyük ruhbanlarının kendilerinde midir? Ama ne yazık ki böyle bir şey yok; sonuç olarak benim savunduğum doktrinler herhangi bir mantıksal cevap olmadan, tek bir otoriteden ya da belgeden referans yapılmadan yalnızca laf kalabalığıyla reddedilmiştir.⁷⁷

⁷⁴ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 27; Joy Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", *Reformation & Renaissance Review* 11, no. 2 (2009). 228-229.

⁷⁵ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 27-28; Willis, *Servetus and Calvin*, 451-452; Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", 228-229; María Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", *Reformation & Renaissance Review* 10, no. 1 (2008): 61.

⁷⁶ Willis, *Servetus and Calvin*, 315-316.

⁷⁷ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 29.

Calvin, arkadaşı Sulzer'e yazdığı mektupta Bucer'in Servetus'un *karnını söküüp parçalara ayırması* yönündeki dindar (!) arzusunun onayladığını göstermiş, yine başvekili Farel'e "Servetus'un büyük bir ceza almasını istediğini ve bu cezayı da acımasız bir şekilde uygulayacağını" yazmıştır. Calvin'in bu ifadeleri dikkat çekicidir çünkü onun da çok iyi bildiği üzere Cenevre kanunlarına göre kâfirlikten hüküm giymiş biri yakılarak öldürülürdü.⁷⁸ Servetus kendisine yöneltilen ölümcül tehditler karşısında hiçbir şekilde geri adım atmadı ya da bir taviz vermedi. Yegâne talebi "Yargıç" olarak gördüğü *tek* olanın (Tanrı) kelamıyla yüzleşmekti. Yani tek odak noktası savunduğu argümanların Kutsal Kitap'ta yer alıp almadığıydı ki ona göre muhataplarının görüşleri kutsal metin dışıydı. İnfaz edileceğini anlayan Servetus 1547'de Calvin'in Cenevre'deki yakın arkadaşlarından biri olan Abel Pepin'e şunları yazdı:

Bu sebepten öleceğimi kesin olarak biliyorum fakat bu konudaki cesaretimi kaybetmiyorum çünkü ancak bu şekilde Efendisine benzer bir mürit olabilirim.⁷⁹

Servetus'a yöneltilen suçlamalara karşın o da yargılama esnasında Calvin'e birtakım suçlamalarda bulunmuş ve Calvin'in cezalandırılması gerektiğine yönelik düşüncelerini temellendiren dört argüman ileri sürmüştür. Söz konusu argümanlar şunlardır:

İlki, size dilekçelerimde gösterdiğim ve Kilisenin eski ileri gelenlerini referans göstererek eksiksiz bir biçimde tekrar göstereceğim gibi, doktrin konularının cezaî bir suçlamaya tabi olmaması gerekir. Bu nedenle o (Calvin), ceza adalet sistemini büyük ölçüde suistimal etmiş ve bir İncil temsilcisi ne yaratır şekilde davranmamıştır. İkinci neden, bu yazının size gösterdiği ve kitabımı da okuyarak kolayca anlayacağınız gibi, onun sahte bir davacı olmasıdır. Üçüncüsü, yazılarımız okunarak size gösterileceği üzere, önemsiz ve karalayıcı argümanlarla İsa Mesih hakkındaki gerçeği bastırmak istemesidir. Çünkü bu konuda ciddi yalanlar ve kötülükler vardır. Dördüncü neden, onun Kilisede bulunan tüm ileri gelenlere karşı büyük ölçüde Simon Magus'un doktrinlerini takip etmesidir. Bu nedenle, tıpkı bir sihirbaz gibi sadece ölüme

⁷⁸ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 29. Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", 30.

⁷⁹ Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 44.

mahkûm edilmemeli, aynı zamanda sürülmeli ve şehrinizden kovulmalıdır. Ve onun mülkü kaybettiklerim için bana tazminat olarak verilmelidir.⁸⁰

Kendi eseri *Christianismi Restitutio*'da geçen şu ifadeler sanki Servetus'un ileride başına geleceklere gördüğünü anımsatmaktadır: Eğer şimdi Mesih'in yolunda çarmıha gerilmek ve ölüme katlanmak durumunda kalacaksan, tüm varlığını sizin adınıza acı çeken Mesih'e borçlu olduğunı unutma. Bir kez daha düşün ki, şehitlik senin için bir ölüm değildir; o hayatın kendisi ve ölümün ortadan kaldırılmasıdır. Mesih'in yolunda ölmekten korkmamalısın çünkü bunu ona borçlusun. Bunun onun nazarında kıymetli bir şey olduğunı bilmelisin. Bu senin için bir yok oluş olmayacak bilakis Şeytan'ın hapishanesinin dağılması ve zaferin özgürlüğüne bir çağrı olacaktır ve hayatın kendisi her zaman Mesih'te varlığını devam ettirecektir.⁸¹

Servetus'un bu bilince sahip olması, yargılama esnasında görüşlerinden vazgeçmesi durumunda affedileceği yönünde yapılan teklifleri de reddedeceği anlamına geliyordu ve nitekim öyle de oldu.⁸² Hapishanedeyken Calvin'e yazdıkları da bunu kanıtlar niteliktedir:

Katil! Sana meydan okuyorum ve bunu davranışlarımla kanıtlayacağım. Yalnızca bir sebebe tutundum ve ölümden de korkmuyorum.⁸³

Yukarıda da işaret edildiği üzere, yargılama tekniği açısından bakıldığında Servetus davasında Cenevre'nin cari yargılama hukukunun pek çok noktada ihlal edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim dönemin Cenevre kanunlarına ilişkin bazı mülahazalar dikkate alındığında, tutuklama sebebinin 24 saat içerisinde mahkemeye bildirilmesi ve bu sürenin aşılması durumunda da tutuklunun serbest bırakılması, suça ilişkin her türlü itham bu suçtan zarar görmüş kişi tarafından ve onun talebiyle yapılması, davacının duruşma esnasında bizzat hazır bulunması, davacının da itham edilen kimse ile beraber hapishaneye gitmesi ve davasını ispat edemediği takdirde

⁸⁰ Joy Kleinstuber, "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison", *Reformation & Renaissance Review* 11, no. 2 (2009): 230.

⁸¹ Michael Servetus, *TCSRKA*, çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar (Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2008), 259-260.

⁸² G. Naphy William, "Calvin ve Cenevre", çev. Mehmet Doğan, *Reformasyon Dün-yası*, ed. Andrew Pettegree (İstanbul: Alfa Yayınları, 2020), 407-410.

⁸³ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 30.

kendisinin, tutuklu mahkûm olsaydı hangi cezayı görecekti idiyse o cezaya çarptırılması gibi hususların olduğu göze çarpmaktadır ancak bu kuralların hiçbiri Servetus davasında işletilmemiştir.⁸⁴

Dava sürecinde yaşanan usulsüzlüklerden bir diğeri ise mahkeme heyetinin İsviçre'deki kilise ve din adamlarının bu konu hakkında bilirkişi olmak suretiyle görüşlerinin alınması kararı alması ancak Calvin'in bu isimlere doğrudan veya dolaylı müdahale ederek kendi istediği cevapları vermeye ikna etmesidir. Calvin, ilgili isimlere yolladığı mektuplar vesilesiyle bilirkişilere nüfuz etmiş ve kendi lehine görüşler beyan etmeleri hususunda onları ikna etmiştir.⁸⁵ Bu durum açıkça göstermektedir ki Calvin davanın normal seyrinde gitmesine engel olmuş ve hakikatin ortaya çıkması hususunda mahkeme heyetini yanıltan ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Tüm bunlara rağmen, kendi görüşlerine başvuru bilirkişiler Servetus'un düşüncelerinin "heretik" olduğu konusunda görüş beyan etseler de infaz edilmesi yönünde herhangi bir telkinleri olmamıştır.

Servetus davasının safhalarıyla ilgili yapılan detaylı okumalar bu davanın başından sonuna kadar bir muammalar ve hukuksuzluklar bütünü olduğuna yönelik bir yoruma imkân vermektedir. Örneğin yine başka bir problem Servetus'un 24 Ağustos'ta kendisi için bir avukat talep etmesi ancak bu talebine karşılık kaba bir şekilde ret cevabı almasıdır.⁸⁶ Oysa tüm Cenevre topyekûn Calvin'in yanındadır ve böylesine masum bir talebin geri çevriliyor oluşu insan hakları bakımından kabul edilemez bir durumdur. Mac Donell bu duruma şerh düşer ve o zamanın hukuk kuralları arasında davalıya bir avukat aracılığıyla temsil hakkının bulunmadığını ifade eder.⁸⁷ Ancak her ne olursa olsun her durumda Calvin lehine tavır takınan mahkemenin en azından Servetus'un bu talebini karşılaması gerekirdi diye düşünüyoruz.

13 Ağustos'ta tutuklanmasıyla başlayan yargılama süreci nihayet 27 Ekim 1553'te öğleden bir saat evvel Servetus'a açıklanan karar metniyle nihayet bulmuştu.⁸⁸ Yaklaşık iki buçuk ay süren bu zaman zarfında pek çok duruşma yapıldı ve zaman zaman harareti yüksek

⁸⁴ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 182-183; van Stam, *The Servetus Case*, 153-156.

⁸⁵ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 194.

⁸⁶ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 193.

⁸⁷ Macdonell, *Tarihi Davalar*, 193.

⁸⁸ "Servetus, Michael (1511-1553)", 2010, 418. Bazı kaynaklarda 26 Ekim olarak geçmektedir bk. Macdonell, *Tarihi Davalar*, 195.

anlar yaşandı. Mahkeme sonunda Servetus'a yöneltilen ve infaz edilmesi gerektiği kanaatine varılan suçlardan bazıları şunlardı: "Roma Katolik Engizisyonu kendisini cezalandırmasına rağmen Vienne hapisanesinden kaçma, ısrarla savunduğu sapkın görüşleriyle gerçek Hristiyan dinini bozma." Ayrıca Calvin, Servetus'un Batlmyus *Coğrafya'sına* yaptığı edisyon kritik çalışmasında Musa'yı bir sahtekâr olarak göstererek Yahudi dinini küçümsemediğini de iddia etmişti.⁸⁹ Servetus bu ithamlarla suçlu bulundu ve Cenevre'deki Champllel semtine götürülerek bir kazığa bağlanıp yakılmak suretiyle ölüme mahkûm edildi.⁹⁰ Vienne'de ilk yargılanmasında bir şekilde ateşten kurtulmayı başaran Servetus ne yazık ki bu defa kaçamamıştır.

Servetus bu cezayı hak edecek hiçbir şey yapmadığını ve masum olduğunu düşünmektedir ve bunun üzerine karara itiraz etmiştir ancak itirazına herhangi bir karşılık bulamamıştır. İnfaz

⁸⁹ Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/452; Michael Servetus, *Michael Servetus: A Translation of His Geographical, Medical and Astrological Writings with Introductions and Notes*, çev. Charles D. O'Malley (Philadelphia: American Philosophical Society, 1953), 16. Servetus'un Musa'yı bir yalancı olarak gösterdiği iddia edilen pasaj şu şekildedir: "İsrailliler, Musa'dan alınan yasalar doğrultusunda uzun süreler hayatlarını devam ettirdiler. Ancak Musa'dan önce de herhangi bir yazılı yasa olmadan üstün yetenek ve büyük akıllarının sayesinde yalnızca Tanrısal ya da gerçek hakikatin işaretini dikkate alarak çağlar boyunca dindar ve müreffeh bir şekilde yaşam sürmüşlerdi. Bununla birlikte seçkin manevi kişilik Musa, hem hiçbir devletin eşitlik ve hukuk kurallarını tasarlayan yazılı normları olmadan var olamayacağını düşünerek hem de onların hayatlarını ve birbirleri ile olan ilişkilerini düzenlemek adına iki taş tablet üzerine çok sayıda küçük emirler de ekleyerek on temel esas kazıdı. Bununla birlikte, çok kıymetli okuyucu, bu topraklara çok fazla mükemmellik atfedilmesinin sadece palavra ve uydurma olduğunu bil. Orayı ziyaret eden gezginlerin, tüccarların ve diğerlerinin deneyimleri Filistin topraklarının elverişsiz ve çorak olduğunu kanıtlamaktadır ve orada tamamen rahat olmadıklarını göstermektedir. Siz bundan önce toprağın vaat edildiğini söyleyebilirsiniz. Fakat günümüz şartlarında değerlendirildiğinde esasında bu basit bir vaattir". Bk. Newman, *Jewish Influence on Christian Reform*, 524; Fulton, *Michael Servetus*, 32-33; Willis, *Servetus and Calvin*, 97-98; S.C. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", *The American Journal of Theology* 1, no. 2 (1897): 453.

⁹⁰ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 31; Macdonell, *Tarihi Davalar*, 195-196; Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 520-521. Mitchell, o zamanlar Cenevre'de inanç konusunda farklı fikirlere sahip olanlar için ölüm cezası veren bir yasa olmadığını, sadece sürgün cezasının yasal olduğunu ve çok eskiden var olan fakat o dönemde uygulanmayan bir cezalandırma yönteminin Servetus için tekrardan yürürlüğe konulduğunu belirtir. Bk. Mitchell, "A Stricture on Schaff's Account of Servetus", 459.

kararının kendisine tebliğ edilmesinin akabinde şöyle bir dua ettiği nakledilir:

Ey Tanrım, ruhumu koru! Ey Ebedi Tanrı'nın oğlu İsa, bana merhamet et.⁹¹

Karardan anlaşıldığına göre Cenevre yasalarına göre göz ardı edilen kurallardan bir diğeri de "Roma Katolik Engizisyonu kendisini cezalandırmasına rağmen Vienne hapishanesinden kaçma" suçunun isnat edilmesidir. Bu durum şayet bir suç ise Cenevre kanunlarına göre bu kabahatin İsviçre topraklarında işlenmiş olması gerekmektedir oysa bahsedilen hadise Servetus Vienne'de iken yaşanmıştır. Esasen isnat edilen suçların hiçbiri İsviçre topraklarında işlenmemiştir ve mahkemedeki yargıçların bunu göz ardı etmeleri dikkat çekicidir.

Mahkeme kararının kendisine açıklanmasının akabinde Servetus için, dar ve kalabalık sokaklardan infaz yerine doğru yol alan resmî bir geçit töreni düzenlendi. Görgü tanıkları, 'kurbanı' oradan geçerken bir pencerenin yanında oturan Calvin'in mütebessim bir tavırda olduğunu aktarmışlardır.⁹² Mahkûma son tesellileri vermekle görevlendirilen Farel, yol boyunca Servetus'un yanında yürüdü ve ona durmaksızın teolojik kabullerinin hatalarını itiraf ettirmeye çalıştı. Boşuna uğraşıyordu; zira Servetus'un ona verecek bir cevabı yoktu.⁹³ Yalnızca Tanrı'ya dua ediyor ve yakarışlarda bulunuyordu. Farel öfkeyle, *Ağzında Tanrı'nın adından başka bir kelime yok mu?* diye sordu. Servetus'un cevabı ise *Şimdi Tanrı'dan başka kimi çağırabilirim?* oldu. Farel daha sonra şöyle yazacaktır:

Biz öğüt verdik, yalvardık ama hiçbir etkisi olmadı. Göğsünü dövdü, hataları için af diledi, Tanrı'ya yalvardı, kurtarcısını itiraf etti ve çok daha fazlasını yaptı ancak beşer İsa dışında bir Tanrı oğlu kabul etmedi.⁹⁴

Servetus ölüm kazığını görünce yere secdeye kapandı ve bir süre dua etmeye başladı. Ayağa kalkıp birkaç adım ilerledikten

⁹¹ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 32; Willis, *Servetus and Calvin*, 484.

⁹² Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*. Odhner'in Latince kaynağı için bk. Heinrich Von - Johann Lorenz Von, *Historia Michaelis Serveti*, 108-109.

⁹³ Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 138-139; Willis, *Servetus and Calvin*, 485-486.

⁹⁴ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 32; Zweig, *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 140-141.

sonra kendisini, onu bir blok üzerinde oturmaya zorlayan celladın elinde buldu. Daha sonra vücudu demir bir zincir ile birkaç tur çevrilip arkasındaki kazığa bağlandı ve boynu da bir kenevir ipinin bobinleriyle benzer şekilde sabitlendi. Altı ya da sekiz yıl önce kitabının Calvin'e gönderdiği el yazmaları ile Vienne'de basılan bazı nüshaları beline tutturuldu ve başına kükürtle kaplanmış samandan ve yeşil dallardan oluşturulan bir taç konuldu.⁹⁵ Ardından ölümcül meşale çalılara tutuldu ve alevler birden Servetus'un yüzünde parladı. Attığı çığlıklar etrafı çevreleyen kalabalığın yüreğine iniyordu. *Ey Tanrım ruhumu koru! Ey ebedi Tanrı'nın oğlu bana merhamet et!*⁹⁶ şeklinde son bir yakarıştan sonra yaşam belirtilerinin ortadan kalkması yarım saat sürmüştü. Arkasında sadece yanmış ve kararmış bir sandık ve bir avuç kül kalmıştı. Böylece, henüz genç sayılabilecek bir yaşta dinsel fanatizmin ve kişisel nefretin kurbanı olarak trajik bir şekilde öldü.⁹⁷

Calvin ve takipçilerine göre Kilise'ye muhalefeti bastırmak, bir hayat kurtarmak için yaralı bir uzvun kesilmesi kadar gerekliydi ve ancak bu durumda Cenevre toplumunun geri kalanına örnek teşkil etmesi gereken bir yaşam veya ruhsal esenlik verilebilirdi.⁹⁸ Onun yakın dönem takipçileri ise Servetus'un infaz edilmesiyle alakalı olarak Calvin'in bunu engellemek istediğine dair bazı mülahazalarda bulunmuşlardır ancak bu değerlendirmeler tarihsel gerçeklikle örtüşmemektedir.⁹⁹ Calvin'in kendisinin de 'işkenceli bir ölüm

⁹⁵ Fernando Baez, *Kitap Kıyımının Evrensel Tarihi*, çev. Tolga Esmer (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2018), 157; Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 33; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/442; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/443; Willis, *Servetus and Calvin*, 486-487.

⁹⁶ Klauber, "Servetus, Michael (1511-53)", 521; Wallace, *Antitrinitarian Biography*, 1/442. Ephraim Emerton, "Calvin and Servetus" adlı makalesinde "eğer Servetus burada Ebedi Tanrı'nın Oğlu yerine Ebedi Tanrı'nın Ebedi Oğlu deseydi muhtemelen kurtulacaktı." diye yazar. Bk. Emerton, "Calvin and Servetus", 160.

⁹⁷ Odhner, *Michael Servetus, His Life and Teachings*, 33-34.

⁹⁸ Tausiet, "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus", 68.

⁹⁹ Barry, "John Calvin", 3/197; Roland Bainton, "Servetus and the Genevan Libertines", *Church History* 5/2 (1936), 141-149. Zweig, *Vicdan Zorbalığına Karşı Ya Da Castellio Calvin'e*, 137. Objektif olmadıkları için gerçeği göremeyen bazı değerlendirmelere göre Servetus davasında sorumluluk tamamen Cenevre sivil konseyindedir ve Calvin bu davada yalnızca bir gözlemci rolündedir. Calvin'in mahkeme üzerinde herhangi bir tahakkümü olmamıştır. Bk. Henry Stebbing, *The Life and Times of John Calvin: The Great Reformer*, çev. Paul Henry (New York: Robert Carter&Brothers, 1851), 1/38-39,188-190; Eun Ra, *Michael Servetus* (Pretoria:

olan canlı canlı yakılma cezasının daha hafif bir ceza olan kılıçla öldürme cezasına çevrilmesi için uğraştığını fakat çabalarının sonuç vermediğini' dile getirdiği aktarılsa da (örneğin bk. Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550*, 371.) Cenevre meclis tutanaklarında böyle bir çabaya ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmadığı ifade edilmektedir. Bazı araştırmacıların da haklı olarak dile getirdiği gibi Calvin'in Servetus'a karşı muamelesinin Katolik Kilisesi'nin Galileo'ya olan muamelesinden herhangi bir farkı yoktur ve hatta reforma sempati duyan pek çok kimse için de olumsuz bir örnek olmuştur.¹⁰⁰ Bununla birlikte Calvin'in varisleri 1903 yılında Servetus'un infaz edildiği yere bir kefarete anıtı dikmişlerdir.¹⁰¹ Anıtta şöyle yazmaktadır:

Büyük reformcumuz ancak yine de kendi yüzyılının en büyük hatasını işleyen Calvin'in dindar ve minnettar oğulları olarak reformun ve İncil'in gerçek ilkelerine göre vicdan özgürlüğüne sıkı sıkıya bağlı olan bizler bu kefarete anıtını 27 Ekim 1903 tarihinde dikiyoruz.¹⁰²

Sonuç

Michael Servetus ve John Calvin arasında yaşanan hadisenin biri teolojik biri de teopolitik olmak üzere iki vechesi bulunmaktadır. Hadise bir yönüyle teolojiktir nitekim her iki teolog da dinî meseleler üzerinde tartışma yürütmüş ve kendi düşüncelerinin doğrudan kutsal metinlere dayandığını iddia etmiştir. Ancak istidlal yöntemlerinin kendi yorumlayıcı ön kabullerinin yönlendirmesine göre şekillendiğini ikisi de kabul etmemiştir. Teoloji konusunda subjektif yaklaşımları temellendirmek için kutsal metinleri araçsallaştırmak ise belki de insanlığın ortak problemidir. Dolayısıyla bir din adamı olarak John Calvin'in Servetus'u teolojik bağlamda eleştirmesi gayet

University of Pretoria, Doktora Tezi, 2001), 5-6. Oysa Calvin, Servetus gibi düşününlerin kılıç zoruyla baskı altına alınması gerektiğini düşünmektedir. Bk. Gilberto Sacerdoti, *Kurban ve Egemenlik: Shakespeare'den Bruno'ya Avrupa'da Teoloji ve Siyaset* (Ankara: Dost Kitabevi, 2007), 127.

¹⁰⁰ Ozment, *The Age of Reform, 1250-1550*, 369; Matthias S. Hauser, "Calvin, John (1504-1564)", *Encyclopedia of Time*, ed. H. James Birx (California: SAGE Press, 2009), 1/144; Marian Hillar, "The Legacy of Michael Servetus", *The Heritage of Western Humanism, Skepticism, and Freethought. Toward a Reasonable World* (San Diego: Institute for the Study of American Religion, 2011), 13-14.

¹⁰¹ Neil McWilliam, "Monuments, Martyrdom, and the Politics of Religion in the French Third Republic", *The Art Bulletin* 77 no. 2 (1995): 199-201.

¹⁰² Lindberg, *Avrupa'da Reform Tarihi*, 262.

tabidir ve bunda hayret edilecek bir durum yoktur. Bununla birlikte, Calvin gibi Katolik Kilisesi'ne baş kaldırmış ve bu sebeple reform hareketlerinin öncülerinden kabul edilen birinin kendi pozisyonuna benzer şekilde dinî konularda farklı düşünen bir başkasına zulmetmiş olması ise büyük bir şaşkınlık vesilesidir. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü söz konusu olduğunda belki de ilk müsamaha beklenecek taraf reformun öncüleri olmalıdır fakat vakia böyle cereyan etmemiştir. Bu durum, günümüze değin yapılan Reformasyon okumalarını da farklı bir perspektiften değerlendirmek gerektiğinin en önemli göstergesidir. Nitekim Reform ve Protestanlık kavramları zikredildiğinde akıllara Kilise'nin otoritesine baş kaldırı ve dinî alanda özgürlük mefhumları gelmektedir. Calvin'in Servetus'a olan muameleleri dikkate alındığında ona hiç merhamet etmediği görülmektedir ve infaz edilmesi için Katolik Kilisesi ile iş tuttuğu da ayrı bir ironi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca üzerinde durulması ve uzun uzun düşünülmesi gereken bir başka husus ise Servetus'un engizisyon mahkemesi tarafından değil Calvin'in Cenevre'sinde kurulan mizansen bir mahkeme sonucunda infaz edilmiş olmasıdır. O dönem Papa'nın yanılmazlığı ve kilisenin otoritesine karşı çıkan Protestan liderlerin tümü engizisyon tarafından yargılanıp tıpkı Servetus gibi diri diri ateşte yakılmış olsaydılar bugün nasıl bir Reform tarihi okuması yapılacağı meselesi kamuoyunun takdirindedir. Bu açıdan bakıldığında esasen Reformasyon sürecine yüklenen anlamın da değiştiği aşikardır. John Calvin'in Servetus vakasında sergilediği tavır, Reformasyonun ana temaları olan toplumu yeniden inşa, yalnızca iman ve öze dönüş gibi kavramları gerçekten benimsediği veyahut Protestan liderlerin bunları hakikaten içselleştirip içselleştirmedeği konusunda akıllarda soru işareti bırakmaktadır.

Kaynakça

- Ancín, Miguel González. "Miguel Servet: Su Educaci6n Y Los Médicos Con Los Que Convivi6 A Través De Nuevos Documentos". *Revista de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya* 33, no. 1 (2018): 30-32.
- Aykıt, Dursun Ali. "Pelagianizm'in Tarihi ve Öğretileri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2010): 175-196.
- Backus, Irena. "Theological Relations: Calvin and the Church Fathers". çev. Gerrit W. Sheeres. *The Calvin Handbook*. ed. Herman J. Selderhuis. Cambridge, UK: William B. Eerdmans Publishing Company, 2009.
- Bainton, Roland. *Hunted Heretic*. Boston: Beacon Press, 1953.
- Bainton, Roland H. "The Present State of Servetus Studies". *The Journal of Modern History* 4, no. 1 (1932): 72-92.

- Barry, William. "John Calvin". *The Catholic Encyclopedia*. 3/195-198. New York: The Encyclopedia Press, 1908.
- Baş, Bilal. "Monoteist Bir Hristiyanlık Yorumu: Aryüsçülük Mezhebî". *Divân* 9, sy. 2 (2002): 167-199.
- Beisner, E. Calvin. *God in Three Persons*. Wheaton: Tyndale House Publishers, 1978.
- Bıyık, Mustafa. "Katolik Tiranlığından Protestan Teokrasisine: John Calvin ve Cenevre Modeli". *Dini Araştırmalar Dergisi* 8, sy. 2 (2005): 41-62.
- Calvin, John. *Institutes of the Christian Religion*. çev. Ford Lewis Battles. Louisville, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2006.
- Chaves, Joao. "The Servetus Challenge: Eisegesis and the Problematic of Differing Chronologies of Ecclesiastical Corruption". *Journal of Reformed Theology* 10, no. 3 (2016): 195-214. <https://doi.org/10.1163/15697312-01003001>
- "Servetus, Michael (1511–1553)". *Biographical Encyclopedia of Scientists*. ed. John Daintith. 688-689. Florida: CRC Press, 2009.
- Drummond, William Hamilton. *The Life of Michael Servetus*. London: John Chapman Press, 1848.
- Emerton, Ephraim. "Calvin and Servetus". *Harvard Theological Review* 2, no. 2 (1909): 139-160.
- Fisher, Jeff. "Housing a Heretic: Johannes Oecolampadius (1482–1531) and the 'Pre-History' of the Servetus Affair". *Reformation & Renaissance Review* 20, no. 1 (2018): 35-50.
- Fortacı, Talha. "The Trinity in the Theology of Michael Servetus". *Oksident* 4/2 (2022), 173-206.
- Friedman, Jerome. *Michael Servetus: The Theology of Optimism*. University of Wisconsin, Doktora Tezi, 1971.
- _____. "The Reformation Merry-Go-Round: The Servetian Glossary of Heresy". *The Sixteenth Century Journal* 7, no. 1 (1976): 73-80.
- Fulton, John F. *Michael Servetus*. New York: Herbert Reichner, 1953.
- George, Timothy. *Reformcuların Teolojileri*. çev. İbrahim Elbeyli. İstanbul: Haberci, 2019.
- Gribaldi, Matteo. *Declarationis Jesu Christi Filii Dei*. çev. Peter Hughes - Peter Zerner. New York: Blackstone & Michael Servetus Institute, 2010.
- Hagenbach, K.R. *Compendium of the History of Doctrines*. çev. Karl W. Buch. Edinburgh: T & T Clark, 1846.
- Harbison, Craig S. "Counter-Reformation Iconography in Titian's Gloria". *The Art Bulletin* 49, no: 3 (1967): 244-246.
- Harris, Mark. W. *Historical Dictionary of Unitarian Universalism*. Lanham, Md.: The Scarecrow Press, 2004.
- Heinrich Von, Allwoerden - Johann Lorenz Von, Mosheim. *Historia Michaelis Serveti*. Helmstad: Stanno Buchholtziano, 1728.
- Hillerbrand, Hans J. *A New History of Christianity*. Nashville: Abingdon Press, 2012.

- Hughes, Peter. "The Early Years of Servetus and the Origin of His Critique of Trinitarian Thought". *JUUH* 37 (2014 2013): 32-99.
- _____. "The Face of God: The Christology of Michael Servetus". *JUUH* 40 (2017 2016): 16-53.
- Kaçar, Turhan. "Ebioniteler' den Arius'a: Eskiçağ Doğu Hristiyanlığında İsa Teolojisi Tartışmaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44, sy. 2 (2003): 187-206.
- Kelly, J.N.D. *Early Christian Doctrines*. London: Adam&Charles Black Press, 4. Basım, 1968.
- Kershaw, Stephen P. *Yunan Mitolojisi Rehber Kitabı*. çev. Şefik Turan. Konya: Salon Yayınları, 2018.
- Klauber, Martin I. "Servetus, Michael (1511-53)". *The Dictionary of Historical Theology*. ed. Trevor A. Hart. 520-522. Milton Keynes: Paternoster Press, 2000.
- Kleinstuber, Joy. "An Eye for an Eye: A Petition Written by Michael Servetus in Prison". *Reformation & Renaissance Review* 11, no. 2 (2009): 221-231.
- Lawrence, Goldstone - Nancy, Goldstone. *Out of the Flames*. New York: Broadway Books, 2002.
- _____. *Out of The Flames*. New York: Broadway Books, 2002.
- Liguori, Alfonso Maria de'. *The History of Heresies and Their Refutation*. çev. John T. Mullock. Dublin: James Duffy, 1857.
- Lindberg, Carter. *Avrupa'da Reform Tarihi*. çev. Özgür Umut Hofaşçı. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014.
- Macdonell, John. *Tarihi Davalar*. çev. Mehmet Osman Dostel. İstanbul: Arkadaş Basımevi, 1941.
- Mattison, Mark. "Michael Servetus: Fountainhead of Anti-Trinitarianism". *A Journal from the Radical Reformation A Testimony to Biblical Unitarianism* 1/1 (1992 1991), 27-43.
- McGrath, Alistair E. *Historical Theology*. New Jersey: Wiley-Blackwell, 2013.
- Mitchell, S.C. "A Stricture on Schaff's Account of Servetus". *The American Journal of Theology* 1, no. 2 (1897): 450-459.
- Mozer, Elgin - Cairns, Earle E. *Wycliffe Biographical Dictionary of the Church*. Chicago: Moody Press, 1982.
- Nigg, Walter. *The Heretics*. çev. Richard Winston - Clara Winston. New York: Alfred A. Knopf., 1962.
- Odhner, Carl Theophilus. *Michael Servetus, His life and Teachings*. Philadelphia: Lippincott Company, 1910.
- Olgun, Hakan. *Luther ve Reformu: Katolisizm'i Protesto*. Ankara: Fecr Yayınları, 2001.
- _____. *Sekülerliğin Teolojik Kurgusu*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- O'Malley, Charles D. "The Complementary Careers of Michael Servetus: Theologian and Physician". *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 8, no. 4 (1953): 378-389.

- Schuon, Frithjof. *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*. çev. Gustavo Polis - Deborah Lambert. Bloomington: World Wisdom Books, 1981.
- Servetus, Michael. *The Restoration of Christianity: An English Translation of Christianismi Restitutio, 1553 By Michael Servetus (1511-1553)*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: The Edwin Mellen Press, 2007.
- _____. *The Two Treatises of Servetus on the Trinity*. çev. Earl Morse Wilbur. London: Wipf & Stock Pub, 2013.
- _____. *Thirty Letters to Calvin, Preacher to the Genevans: And Sixty Signs of the Kingdom of the Antichrist and His Revelation Which Is Now at Hand*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston, N.Y: Edwin Mellen Pr, 2010.
- _____. *Treatise on Faith and Justice of Christ's Kingdom by Michael Servetus*. çev. Christopher A. Hoffman - Marian Hillar. Lewiston: Edwin Mellen Pr, 2008.
- _____. *TTT*. çev. Earl Morse Wilbur. London: Cambridge: Harvard University Press, 1932.
- Sill, Geoffrey M. "The Authorship of 'An Impartial History of Michael Servetus'". *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 87, no: 3 (1993): 303-318.
- Stebbing, Henry. *History of the Church of Christ*. London: W. Blackwood and Sons, 1842.
- Tausiet, María. "Magus versus Falsarius: A Duel of Insults between Calvin and Servetus". *Reformation & Renaissance Review* 10, no. 1 (2008): 59-87.
- Thiel, Udo. *The Cambridge History of Seventeenth-Century Philosophy*. ed. Daniel Garber - Michael Ayers. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Veen, Mirjam van. "Dutch Anabaptist and Reformed Historiographers on Servetus' Death". *Radicalism and Dissent in the World of Protestant Reform*. ed. Bridget Heal - Anorthe Kremer. Germany: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Waardenburg, Jacques. "Reform". *DİA*. 34/530-533. İstanbul, 2007.
- Wallace, Robert. *Antitrinitarian Biography*. 3 Cilt. London: Whitfield, 1850.
- Wilbur, Earl Morse. *A History of Unitarianism*. II Cilt. Boston: Beacon Press, 1945.
- Williams, George Huntston. *The Radical Reformation*. Philadelphia: West Minster, 1962.
- Willis, Robert. *Servetus and Calvin*. London: Henry S. King & Co, 1877.
- "Servetus, Michael (1511-1553)". *Historical Dictionaries of Religions, Philosophies, and Movements* (Second). ed. Jon Woronoff, vd. 417-418. 99. Lanham: The Scarecrow Press, 2010.
- Zweig, Stefan. *Vicdan Zorbalığı Karşı Ya Da Castello Calvin'e*. çev. Zehra Kurttekin. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2014.